

**YEREVAN STATE UNIVERSITY FACULTY OF HISTORY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
OF NAS RA**

Genesis Forest

Collected articles in memory
of Felix Ter-Martirosov

YEREVAN
YSU PRESS
2015

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ЕРЕВАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА**

Роща Рождения

Сборник статей, посвященный
памяти Феликса Тер-Мартirosова

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2015

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՆՏԱՌ ԾՆՆԴՈՑ

Հոդվածների ժողովածու նվիրված
Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015

Զարուհի Հակոբյան

*ԵՊՀ, հայ արվեստի պատմության
և տեսության ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ամբիոն*

Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների կենդանագլուխ պատկերները

Իր աշխատություններից մեկում հնագետ Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովը անդրադարձել է հայկական վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների վրա հանդիպող կենդանագլուխ պատկերին, ինչը սկիզբ է դրել այս նյութի հանդես մեր մասնագիտական հետաքրքրությանը¹: Կարևորելով Տեր-Մարտիրոսովի նախնական դիտարկումները՝ գտնում ենք, որ թեման արժանի է առանձին ուսումնասիրության և արժեքավոր է ինչպես հայ, այնպես էլ ընդհանուր արևելաքրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Սույն ժողովածուի հրատարակման առիթը օգտագործելով՝ ուզում եմ նշել, որ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի հետ ունեցած զրույցներն ու մասնագիտական քննարկումները, որպես կանոն, ավարտվում էին նոր գաղափարների կամ թեմաների ծնունդով, որի համար մշտապես երախտապարտ եմ մեր ավագ գործընկերոջն ու փայլուն գիտնականին:

Հայկական վաղ միջնադարյան պատկերաքանդակների շարքում աչքի է ընկնում կենդանու գլուխ ունեցող մի պատկեր, որը համաձայն Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի՝ մեր կողմից ընդունելի մեկնաբանության, հանդիսանում է Սբ. Քրիստափորը (ὁ ἄγιος Χριστοφορος ὁ Κυνοκέφαλος)՝ միակը քրիստոնեական սրբերից, որն ունի կենդանակերպ արտաքին²: Հայկական վաղ միջնադարյան քանդակում այսօր արդեն փաստագրված են ինը կենդանագլուխ պատկերներ, որոնցից մի քանիսը հայտնի են դարձել միայն վերջին տարիներին³: Ավելին, հայտնաբերվել են ևս երեք նման պատկերներ, որոնք, ճիշտ է, լավ չեն պահպանված ու թույլ չեն տալիս հստակեցնելու տվյալ քանդակների պատկերագրական մանրամասները⁴, բայց հաստատում են կենդանագլուխ պատկերի տարածված լինելը⁵:

¹ *Тер-Мартиросов Ф. И.* Храм в крепости Гарни — Героон, мартирий. Ереван, 1995. С. 29.

² Սբ. Քրիստափորը մեկն է վաղ միջնադարյան սրբերից, որն ապրել է Դեկոս կայսեր ժամանակներում՝ 250 թ., մկրտվել Մեսոիոթում, նահատակվել՝ Լիկիայում: Սրբի վարքը հայտնի է և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան ավանդություններում: Համաձայն արևելյան տոնացույցի՝ հիշատակի օրը մայիսի ինն է: Տե՛ս *Ազգերիան Մ.* Լիակատար վարք եւ վկայաբանություն սրբոց որք կան ի հին Տօնացույցի Եկեղեցու Հայաստանեայց, հ. Դ, Վենետիկ, 1810, էջ 406—420: Օ *Μέγας Συναξαριστής της Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*. Τ. Ε'. Ἀθήναι, 1967. Σ. 224; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd V. Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1973. S. 499—500; *Христианство. Энциклопедический словарь*. Т. 3. М., 1993. С. 175; *Нестерова О. Е.* Христофор // *Мифы народов мира*. Т. 2. М., 1982. С. 604.

³ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, 2012, էջ 60—63:

⁴ Նույն տեղում, էջ 60, հղում 179:

⁵ Համեմատության համար նշենք, որ քառանիստ կոթողներից հայտնի է Քրիստոսի պատկերի ընդամենը չորս օրինակ, մինչդեռ կենդանագլուխ պատկերների թիվը մոտ է մեկ տասնյակի: Տե՛ս *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի..., էջ 58:

Հայկական վաղ միջնադարյան քանդակում կենդանագլուխ պատկերի հաճախակի լինելը, ինչպես նաև պատկերագրական ձևերի բազմազանությունը, հիրավի, բացառիկ է: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ նման պատկերներ հանդիպում են միայն քառանիստ կոթողներին⁶:

Հայ արվեստի ուսումնասիրողները կենդանագլուխ պատկերը նույնացրել են խոզագլուխ Տրդատի հետ՝ անտեսելով պատկերագրական այլ տարբերակներ, մասնավորապես Քրիստափոր անունով սրբին: Նման ընկալումը կենդանագլուխ պատկերին հաղորդել է ազգային նեղ նշանակություն՝ դուրս մղելով այն միջնադարյան ուսումնասիրությունների լայն շրջանակից:

Տրդատ Մեծի մասին պատումը, որի համաձայն թագավորը սկզբում մերժում է նոր հավատը, հալածում քրիստոնյաներին, իսկ Գրիգոր Լուսավորչին բանտարկում Խոր Վիրապում, հայտնի է Ագաթանգեղոսի Պատմությունից: Ըստ այդ պատումի, մասնավորապես նրա մաս կազմող Հռիփսիմյանների վկայաբանության, մեղսագործ թագավորը պատժվում է՝ ստանալով խոզի կերպարանք և բուժվում է միայն զոջալուց ու Սբ. Գրիգորին վիրապից ազատելուց հետո⁷: Այս ավանդույթը և հատկապես թագավորի խոզակերպ արտաքինը մասնագետների շրջանում անվիճելի է դարձրել կենդանագլուխ պատկերը Տրդատ Մեծի հետ նույնացնելը:

Չհամաձայնելով ավանդական դարձած այս տեսակետի հետ և ընդունելով Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի մեկնաբանությունը՝ Օձունի կոթողների պատկերաշարի ուսումնասիրությանը նվիրված մեր հոդվածում փորձել ենք ցույց տալ, որ Օձունի հարավային կոթողին պատկերված կենդանագլուխ ֆիգուրը՝ Սբ. Քրիստափորը, ներկայացված է քրիստոնյա այլ սրբերի ու նահատակների շարքում⁸: Շարունակելով հոդվածում առաջ քաշած դրույթները՝ այժմ հարկ ենք համարում ի մի բերել վաղ միջնադարյան կոթողների կենդանակերպ պատկերները, քննության առնել դրանք պատկերագրական տեսանկյունից, ինչպես նաև հիմնավորել հայկական կոթողներին Սբ. Քրիստափորի պատկերված լինելը:

Անդրադառնանք քառանիստ կոթողների պատկերներին: Շնագլուխ պատկերներ կան Թալինի (Թալինի շրջան, մարզ Արագածոտն, պատմական Այրարատ նահանգ) երեք կոթողներին, որոնք պատկերագրորեն տարբեր են: Պատկերներից մեկը (նկ. 1)⁹ ամբողջ հասակով կանգնած ֆիգուր է (կոթողի ներքևի

⁶ Քառանիստ կոթողները մույթանման, ազատ կանգնած հուշարձաններ են՝ նախատեսված շրջանցի համար, ունեն աստիճանավոր հիմնախարիսիս, խարիսիս, խոյակ ու պակված են խաչով: Քառանիստ կոթողները, որպես կանոն, կերտված են ամբողջական քարի կտորից՝ նիստերին պատկերային ու զարդային քանդակներ: Նման հուշարձանները տարածում են գտել պատմական Հայաստանի ու Վիրքի առանձին հատվածներում՝ Այրարատ և Գուգարք նահանգներում, ինչպես նաև հարավային ու մասամբ ներքին Քարթլիում (տե՛ս *Thierry N. Essai de definition d'un atelier de sculpture du Haut Moyen Age en Gogaren // Revue des etudes Georgiennes et Caucasiennes. № 1. Paris, 1985. P. 169–221; Միրայելյան Լ.* Հայաստանի վաղքրիստոնեական կոթողների աշխարհագրությունը և պատմական նշանակությունը, Հանրապետական VII գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 73–77):

⁷ *Ագաթանգեղոս*, Հայոց պատմություն / աշխարհ. թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 121–125, 411–430:

⁸ *Հակոբյան Զ.*, Օձունի կոթողի պատկերների մեկնաբանման հարցի շուրջ, «Էջմիածին», 2005, Ա (հունվար), էջ 75–87: *Акопян З. А.* К вопросу об интерпретации «святых образов» на одзунских каменных стелах // *Искусство Христианского мира. Вып. 10. М., 2007. С. 123–133.*

⁹ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 117 (բ):

հատվածը կտրված է)՝ երեք քառորդով շրջված դեպի ձախ, կիսադեմ է, հագին՝ քիտոն և թիկնոց: Աջ ձեռքում բռնել է խաչգավազան, ձախը՝ կրծքին է, գլխի շուրջ՝ լուսապսակ: Այստեղ ուշադրություն են գրավում պատկերի դեպի առաջ ձգված դունչն ու ընդգծված երկար մազերը, որ թափվում են ուսերից ներքև¹⁰:

Թալինի հաջորդ երկու կոթողների քանդակները հորինվածքով նույնատիպ են (նկ. 2, 5)¹¹: Կենդանագլուխ ֆիգուրները տրված են ողջ հասակով, մեկի գլուխը շրջված է դեպի աջ, մյուսինը՝ վեր է բարձրացված, բացակայում են լուսապսակն ու խաչգավազանը, իսկ հագուստը աշխարհիկ տիպի երկար թևքերով և բարձր օձիքով կապա է (նման վերարկուի)¹²: Նշված կոթողների կենդանագլուխ կերպարից վերև կա ինչ-որ սրբի պատկեր՝ լուսապսակով ու գրքով¹³:

Կոթողների մյուս երկու օրինակները հայտնաբերվել են Շիրակի մարզի սարալանջ և Կարմրաքար գյուղերի տարածքում (պատմական Այրարատ նահանգ): Մեկը գտնվում է իր նախնական տեղում, իսկ մյուսը ցուցադրվում է Սարդարապատի թանգարանի բակում (նկ. 4)¹⁴: Այս պատկերները նախորդ երկու օրինակների հետ ունեն պատկերագրական ընդհանրություններ, քանի որ ներկայացնում են ձեռքերը վեր պարզած օրանտայի (աղոթողի) դիրքով ֆիգուրներ: Սարալանջի պատկերը կրկնում է Թալինի կոթողների հորինվածքը այն առումով, որ պատկերը կիսադեմ է, և երևում է վեր պարզած միայն մի ձեռքը, իսկ Կարմրաքարի կոթողինը ուղղահայաց է՝ երկու վեր պարզած ձեռքերով: Սարալանջի ու Կարմրաքարի պատկերներում բացակայում են լուսապսակները:

Ներկայացվող շարքը համարում է ևս մեկ պատկեր, որը, ցավոք, հայտնի է միայն վերատպությամբ (նկ. 6)¹⁵: Կոթողը գտնվել է XX դ. սկզբին, այն ժամանակ դեռ Հայաստանի մաս հանդիսացող Ագարակ գյուղում (պատմական Այրարատ նահանգ, Շիրակ գավառ), սակայն այժմ նրա գտնվելու վայրն անհայտ է: Կոթողի նիստերից մեկին պատկերված է կենդանագլուխ կերպարանք՝ կիսաձնկաչոք, դունչը պարզած վեր, հագին ոչ երկար կապա, աջ ձեռքը կրծքին, ձախը՝ գոտկատեղին: Նախորդների նման սա էլ չունի լուսապսակ: Կենդանագլուխ կերպարանքից վերև գտնվում է մեկ այլ պատկեր՝ երկար ծալքավոր հագուստով, կարճ մազերով ու լուսապսակով, ձախ ձեռքին գիրք, աջը՝ կրծքին ծալված¹⁶:

¹⁰ Կոթողը գտնվում է Թալինի Մեծ (Կաթողիկե) և Փոքր եկեղեցիների հարևանությամբ (VII դ. երկրորդ կես), որ կառուցվել են Կամսարական իշխանների պատվերով: Պահպանվել է կոթողի միայն վերին հատվածը: Կոթողի բունը հարդարված է երեք կողմից, ուր բացի վերը նշված պատկերից կարելի է տեսնել Տիրամորը մանկան հետ ու մեծ խաչի պատկեր:

¹¹ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 109, 112:

¹² Երկար թևքերով կապաները հայտնի են VII դ. աշխարհիկ պատկերներում, ինչպիսին տեսնում ենք Մրենի և Զվարիի (Կրաստան) եկեղեցիների ճակատներին (30–40-ական թթ.): Տե՛ս *Kazaryan A. Ю.* Церковная архитектура стран Закавказья VII в. Формирование и развитие традиции. В 4-х томах. Т. 2. М., 2012–2013. С. 164–173, 311–336. Ил. 550, 808–809.

¹³ Կոթողներից մեկը գտնվում է Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու կողքին, իսկ մյուսը՝ Ներքին Թալինում: Կոթողները պատրաստված են մուգ գույնի տուֆի կամ անդեզիտի ամբողջական կտորից, մնասված է կոթողների վերին հատվածը՝ բացակայում է, այսպես կոչված, խոյակը: Նիստերին կան զարդաքանդակներ ու այլ պատկերներ, ինչպես, օրինակ, առաքյալներ, «Մարիամի և Եղսաբեթի հանդիպումը» տեսարանը:

¹⁴ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 192, 226:

¹⁵ *Առաքելյան Բ.*, Հայկական պատկերաքանդակները 4–7-րդ դարերում, Երևան, 1949, նկ. 31:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 55–56:

Այն, հավանաբար, ներկայացնում է սրբի կամ առաքյալի և ուրեմն պատկերագրորեն նույնանում է Թալինի երկու կոթողների հետ (նկ. 2, 5), ուր կենդանագլուխ կերպարանքին նախորդում է հենց նույնպիսի մի պատկեր:

Ուջան գյուղում է գտնվել (հին անվանումը՝ Վանք Խարաբա, Արագածոտնի մարզ, պատմական Այրարատ նահանգ) մուգ դեղնավուն տուֆից կերտված ու ամբողջապես պահպանված մի կոթող, որն այժմ պահվում է ՀՊԹ-ում (նկ. 7)¹⁷: Կոթողի բոլոր նիստերին առանձին ֆիգուրներ են պատկերված, այդ թվում և կենդանագլուխ¹⁸: Նրա մարմինը դիմահայաց է, գլուխը՝ ձախ շրջված, պատկերված է առանց լուսապսակի, հագին քիտոն ու թիկնոց, ձեռքերը խաչված կրծքին, մեկով պահում է թիկնոցը, մյուսով՝ գիրքը:

Պատկերագրական ինքնատիպ տարբերակ պետք է համարել կենդանագլխի հաջորդ օրինակը, որ ներկայացված է Ապարանից գտնված խոյակին (Արագածոտնի մարզ, պատմական Այրարատ նահանգ, այժմ՝ ՀՊԹ-ում), (նկ. 3)¹⁹: Այստեղ ֆիգուրը կանգնած է ուղղահայաց, գլուխը թեքված ձախ, հագին փիլոն, որի ծայրերը ամրացված են աջ ուսին: Կենդանագլուխը ձախ ձեքում ունի գավազան, իսկ աջում՝ օղակ:

Կերպարների այս շարքից վերջինը պատկերված է Օձունի եկեղեցու (VII դ. առաջին կես) մոտ գտնվող գույգ կոթողներից մեկի վրա (Լոռու մարզ, պատմական Գուգարք նահանգ, Տաշիր գավառ) (նկ. 8)²⁰: Կենդանագլուխը տեղ է գտել հարավային կոթողի արևելյան երեսի միջին հատվածում, որից առաջ և հետո կան այլ սրբերի պատկերներ (կոթողի բարձրությունն է 2,90 մ): Սա մյուս սրբերի նման քանդակազարդ ուղղանկյուն շրջանակի մեջ է, չեզոք ետնախորքի վրա: Ձախ ձեքին, որի ուղղությամբ թեքված է գլուխը, երկար խաչգավազանն է, իսկ աջ ձեռքի ավել, որ երևում է հագուստի բացվածքից կրծքի հատվածում, ուղղված է դուրս: Օձունի ֆիգուրն ունի ուսերից մինչև ոտքերի ծայրը ուղիղ իջնող մանրածալք հանդերձանք: Պատկերը գլխի հատվածում վնասված է և լուսապսակը հստակ չէ, բայց ենթադրելի է՝ ելնելով կոթողի նույն երեսին պատկերված մյուս սրբերի պատկերման սկզբունքից:

Այն տեսակետը, որ Օձունի և մյուս կոթողների վրա պատկերված կենդանագլուխը ներկայացնում է Տրդատ Մեծին, առաջ է քաշվել մի շարք գիտնականների կողմից²¹, որի համար, ինչպես վերը նշվեց, հիմք է հանդիսացել Ագաթանգեղոսի երկում նկարագրված խոզակերպ թագավորի կերպարը:

¹⁷ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 57:

¹⁸ Կոթողի նիստերին պատկերված են Տիրամայրը մանուկ Քրիստոսի հետ, սրբեր՝ գրքով ու բռնցով, օրանտայի դիրքով բարձրացված աջ ձեռքով աշխարհիկ կերպար՝ երկար թևքերով կապայով:

¹⁹ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 82:

²⁰ *Ագարյան Լ.*, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, նկ. 61:

²¹ *Strzygowski J.* Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1918. S. 719; *Հովսեփյան Գ.*, Գերեզմանական հին կոթողները և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատմության համար, Նյույորք և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 153–189; *Առաքելյան Բ.*, Հայկական պատկերաքանդակներ..., էջ 61–62; *Ագարյան Լ.*, Վաղ միջնադարյան...: *Նոյնի*, Օձունի և Բրդաձորի կոթողները, ՊԲՀ, 1965, № 4: *Մնացականյան Ա.*, Վարագի մոտիվը հայ դիցաբանության և արվեստի մեջ, Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում, գեկուլոգումների ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 200–208: *Մնացականյան Ա. Ա.*, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 166–167: *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., էջ 63:

Այս տեսակետի ամրապնդման համար վճռորոշ դեր է ունեցել նաև կոթողների IV–VI դարերով թվագրությունը²², որը ավանդաբար կապվում է նույն Ագաթանգեղոսի երկի Դարձի պատմության մեջ նկարագրված Սբ. Գրիգորի տեսիլքի և նրանում հայտնվող սյան հետ: Ուստի կոթողները դիտարկվել են որպես Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման ու հաստատման գործընթացի արգասիք, իսկ նրանց վրա եղած պատկերների մի մասն էլ Դարձի պատմության պատկերալին արտահայտություն, չնայած որ կոթողների վրա բացակայում են պատմողական բնույթի պատկերներ: Ինչպես տեսնում ենք, հետզհետե խոզագլուխ Տրդատի վարկածը ավելի ու ավելի է հաստատվել մասնագիտական շրջանակներում:

Քառանիստ կոթողներին խոզակերպ թագավորի պատկերումը ընդունելի չէ մի քանի նկատառումներով: Նախ և առաջ հարկ է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ մեր պատմագրության մեջ գոյություն ունեն Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման երկու գրեթե իրարամերժ պատումներ՝ արտացոլված Մովսես Խորենացու և Ագաթանգեղոսի Պատմություններում:

Եթե Խորենացին Տրդատ Մեծին ներկայացնում է որպես դրական կերպար, զովերգում ու փառաբանում է նրան՝ անվանելով «սուրբ նահատակ, լուսավորության հայր, նախաշավիղ ճանապարհի ու ճշմարիտ թագավոր»²³, ապա Ագաթանգեղոսի երկում վերջինս ունի խիստ բացասական նկարագիր, ներկայացված է որպես մեղսագործ, որը պատժվում է՝ ստանալով խոզակերպ արտաքին²⁴:

Եթե Խորենացին բերում է Դարձի պատմության ավելի հավաստի տարբերակ, ապա Ագաթանգեղոսի մոտ պատմական փաստերը համալրվում են առասպելական պատումներով: Նշենք, որ Ագաթանգեղոսի աշխատությունը մեզ է հասել VIII դարասկզբի միջամտություններով, այսպես կոչված՝ ազգային խմբագրությամբ, որտեղ Տրդատի կերպարը վերափոխատավորված է²⁵: Ուրեմն կարող ենք արդյո՞ք կոթողների կենդանակերպ պատկերները ուղղակիորեն կապել Տրդատի հետ, ինչպես նաև Սբ. Գրիգորի տեսիլքով պայմանավորել կոթողների կանգնեցման ժամանակը²⁶:

²² Գ. Հովսեփյան, Յ. Սմիռնով, Բ. Առաքելյան, Ս. Բարխուդարյան, Ս. Մնացականյան, Լ. Դուռնով, Ա. Շահինյան, Մ. Հարություն, Լ. Ագարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Տեր-Ներսեսյան:

²³ *Մովսես Խորենացի*, Պատմությունից հայոց /քննակ. բնագիրը և ներած. Մ. Աբեղյանի եւ Ս. Յարութինեանի, Երևան, 1991, էջ 245–246:

²⁴ *Ագաթանգեղոս*, Հայոց պատմություն..., էջ 117–125:

²⁵ Հայոց Դարձի պատմության ազգային տարբերակում, որը մեզ է հասել հայերեն և որը տարբերվում է Ագաթանգեղոսի երկի հունարեն ու արաբերեն տարբերակներից, Գրիգոր Լուսավորիչը հանդես չի գալիս որպես համակովկասյան սուրբ՝ ձեռք բերելով նեղ ազգային նկարագիր: Վերափոխատավորվում է նաև Տրդատ Մեծի կերպարը: Այս փոփոխությունները անմիջականորեն կապվում են VIII դ. առաջին քառորդի իրադարձությունների հետ, երբ Մանագեղոսի 726 թ. ժողովում վերջնականապես հաստատվում է Հայոց Եկեղեցու ազգային դավանաբանական ուղղվածությունը, և տեղի է ունենում նրա վերջնական բաժանումը Վիրքի և Բյուզանդիայի եկեղեցիներից:

Տե՛ս *Մարր Հ. Կ.* Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием // ЗВО. 1905. Т. 16. С. 182; *Абегян М.* История древнеармянской литературы. Ереван, 1975. С. 102–103; *Мурадян П.* Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя. // Кавказ и Византия. 1982. № 3. С. 12–20; *Арутюнова-Фиданян В. А.* Повествование о делах армянских. VII век. Источник и время. М., 2004. С. 205–208 (նաև այս հարցի հետ կապված համապատասխան գրականությունը):

²⁶ Քառակող կոթողների տարածման ժամանակաշրջանը առանձին ուսումնասիրողներ

Անդրադառնանք կերպարի պատկերագրական առանձնահատկություններին: Հետաքրքրական է, որ նույնացնելով կենդանագլուխ պատկերը Տրդատ թագավորի հետ, առանձին ուսումնասիրողներ, այնուամենայնիվ, անում են բացատրություններ: Այսպես, Ս. Տեր-Ներսեսյանը նշում է, որ եթե ընդունենք, որ կենդանու գլուխ ունեցող ֆիգուրը Տրդատն է, ապա ոչ լուսապսակով և խաչավազանով պատկերներում (Թալինի կոթողը, նկ. 1)²⁷: Մենք լիովին կիսում ենք գիտնականի այս մոտեցումը և նույնպես գտնում, որ քրիստոնեական խորհրդաբանությունից ու պատկերագրությունից ելնելով՝ անընդունելի է, որ կերպարի մեջ համատեղվեն բացասական և դրական հատկանիշները՝ խոզակերպ արտաքինը և խաչավազանն ու լուսապսակը: Եթե խոզակերպ արտաքինի և սրբության հատկանիշների համադրումը անհասկանալի են Տրդատի պարագայում, ապա դրանք ընդունելի են Սբ. Քրիստափորի դեպքում, երբ լուսապսակն ու խաչավազանը հաստատում են նրա սրբությունն ու նահատակությունը, իսկ շնագլուխ արտաքինը մատնանշում է ծագումը շնագլուխների (բարբարոսների) ցեղից՝ համաձայն վարքի²⁸ ու բացասական իմաստ չի պարունակում (շնագլուխների մասին ավելի մանրամասն ստորև):

Նկարագրելով կոթողների վրա տեղ գտած կենդանագլուխ պատկերը՝ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը արդարացիորեն նշում է, որ բոլոր օրինակներում վերջինս ունի երկար և ձգված դունչ, ինչպես նաև փոքր ու ցից ականջներ և ավելի նման է շան, այլ ոչ թե խոզի (վարազի) կերպարանքի²⁹: Մենք համամիտ ենք այս կարծիքին: Ավելին, փաստելով կենդանակերպ պատկերի նեղ, երկար ու վերցցվող դունչը՝ նկատենք, որ այստեղ չկա վարազին բնորոշ դնչի կլորությունն ու տափակությունը, որը լավ արտահայտված է այն հորինվածքներում, ուր անկասկած վարազ է պատկերված: Նման օրինակներից են՝ Աղցքի Արշակունիների դամբարանի սալաքարը որսի տեսարանով³⁰, վարազի պատկերը Ադթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու «որթագալարի» գոտում³¹, ուշ անտիկ շրջանի Մակսիմին Գերկուլիայի առանձնատան հատակի խճանկարը (Սիցիլիա, III դ.)³² և բյուզանդական փղոսկրյա տուփը (XI դ.)՝ որսի տեսարաններով³³ և,

հակված են համարել VI–VII դդ. (տե՛ս *Շահինյան Ա.*, 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում, «Էջմիածին», 1974, Բ-Ը, էջ 76–77: *Der Nersessian S. L'art Armenien.* (reprint) Paris, 1989. P. 57–58; *Thierry J.-M., Donabédian P. Les Arts Arméniens.* Paris, 1987. P. 75–76; *Donabédian P. L'âge d'or de l'architecture arménienne. VIIe siècle.* Marseille, 2008. P. 205–210), բայց մեր կարծիքով այն ավելի կարճ կարող է լինել՝ սահմանափակվելով միայն VII դարով: Այդ մասին է վկայում, թերևս, կոթողների քանդակների պատկերագրական քննությունը, որը թույլ չի տալիս դրանք թվագրել ավելի վաղ, քան VII դ. (տե՛ս *Հակոբյան Զ.*, Հայկական քառակող կոթողների թվագրման հարցի շուրջ // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական առաջին նստաշրջանի նյութեր, Երևան, 2005, էջ 103–108: *Նույնի*, Հայկական վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների ուսումնասիրության արդի խնդիրները (արվեստաբանական տեսանկյուն), Բանբեր Սատենադարանի, 21, 2014, էջ 341–350:

²⁷ *Der Nersessian S. L'art Armenien...* P. 64.

²⁸ *Ազգրևան Ա.* Լիակատար վարք..., էջ 406: 'Ο Μέγας Συναξαρισ τής... Σ. 224.

²⁹ *Тер-Мартиросов Ф. И.* Храм в крепости... С. 29.

³⁰ *Առաքելյան Բ.*, Հայկական պատկերաբանողակներ..., նկ. 60.

³¹ *Орбели И. А.* Избранные труды. Из истории культуры и искусства Армении X–XIII вв. М., 1968. Таб. XXXIV. Рис. 1.

³² *Чубова А., Иванова А.* Античная живопись. М., 1966. Ил. 142.

³³ *Даркевич В. П.* Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII века. М., 1975. Ил. 329.

վերջապես, պարսկական արվեստի նմուշներից՝ Դամզանի սասանյան պալատի գիպսե սալիկները (V դ.)³⁴ և Թաղ-ի Բոստանի մոնումենտալ քանդակը՝ Խոսրով II Ափարվեզի որսի տեսարաններով³⁵: Վերը նշված բոլոր օրինակներում վարագի դնչի վերին հատվածն ունի տափակ ու կլոր վերջավորություն, ինչը չենք տեսնում կոթողների համապատասխան պատկերներում: Եթե վերանանք մեղսագործ թագավորի կերպարից, ապա պետք է խոստովանել, որ կոթողների մեզ հետաքրքրող կերպարները, այնուամենայնիվ, հիշեցնում են շան գլուխ: Քանի որ պատկերաքանդակները մասամբ մաշված են և ուրվագծերը աղավաղված, ապա մեկնաբանությունները երբեմն տրվել են ավելի ազատ: Այսպես, Ագարակի և Ապարանի կոթողների վրա ոմանք տեսել են ավանակի գլխով պատկերներ (նկ. 6 և 3)³⁶:

Պատկերագրական տեսանկյունից խիստ կարևոր ենք համարում նաև այն դիտարկումները, որոնք արել է Գ. Հովսեփյանը: Ընդունելով Տրդատի վարկածը՝ գիտնականը, այնուամենայնիվ, տարօրինակ է համարել, որ Թալինի կոթողի կենդանակերպ պատկերն ունի ընդգծված երկար մազեր: Նա նույնիսկ ենթադրել է, որ դա կարող է կնոջ ֆիգուր լինել³⁷: Եվ, իսկապես, հստակ նկատելի է, որ Թալինի կերպարն ունի երկար մազեր, ինչը, անշուշտ, պատահական չէ: Համադրելով Թալինի ֆիգուրը Աթենքի թանգարանի 1685 թ. Սբ. Քրիստափորի սրբապատկերի հետ՝ տեսնում ենք, որ երկու դեպքում էլ սուրբը ունի կոկիկ հարդարված և ուտերից վար իջնող վարսեր (նկ. 9)³⁸: Այս կարևոր մանրամասը ծագում է Սբ. Քրիստոփորի վարքի մի տարբերակից, որ տարածում ուներ բյուզանդական աշխարհում (Կիպրոս): Ըստ դրա՝ սուրբը ճգնավորական կյանք էր վարում, քարոզում նոր հավատը, սակայն ունենալով գեղեցիկ վարսեր և լինելով գեղեցկադեմ երիտասարդ՝ գերում էր աղջիկներին: Փորձություններից խուսափելու համար նա խնդրում է Աստծուց փոխել իր կերպարանքը և ստանում է շնագլուխ արտաքին (դառնում կինոկեֆալ)³⁹: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ երկար մազերը, որպես Սբ. Քրիստափորի երբեմնի գեղեցկության խորհրդանիշ, վերածվում են նրա պատկերագրության կարևոր մանրամասի, ինչպես դա տեսնում ենք վերը նշված բյուզանդական սրբապատկերում և այլ պատկերներում: Երևի է, բյուզանդական սրբապատկերը ուշ միջնադարյան է, սակայն վերարտադրում է սրբի առավել վաղ ու կանոնիկ պատկերագրական տարբերակը⁴⁰: Բյուզանդիայում Սբ. Քրիստափորի սրբապատկերի վաղագույն օրինակների բացակայությունը բացատրվում է պատկերամարտության շրջանով,

³⁴ Decorative Architectural Stucco from the Partian and Sassanid eras (by S. Ayazi, S. Miri). Tehran. P. 26, 75.

³⁵ Ghirshman R. Iran. Parthes et Sassanides. Paris, 1962. Fig. 236.

³⁶ Ագարակի կոթողի պատկերը նշում է Յ. Սմիռնովը կոթողներին նվիրված իր անսովա աշխատության մեջ: Տե՛ս *Սուրհյյան Բ.*, Հայկական պատկերաքանդակներ..., էջ 42–43, 56:

³⁷ *Հովսեփյան Գ.*, Գերեզմանական կոթողներ..., էջ 80, 83–85:

³⁸ *Μαραβα-Χατζηνικολαου Α.* Ειζόνες του αγίου Χριστόφορου του Κυνοκεφάλου, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce.* III. Athènes 1957. P. 225-233. Tab. 3.

³⁹ *Acta Sanctorum*, VI. P. 146; *Максимов Е. Н.* Образ Христофора Кинокефала (опыт сравнительно-мифологического исследования) // *Древний Восток. К 75-летию академика М. А. Коростовцева.* Сб. 1. М., 1975. С. 79; *Нестерова О. Е.* Христофор... С. 604.

⁴⁰ *Lexikon...* S. 499–500.

երբ ոչնչացվում էին սրբազան պատկերները: Միննույն ժամանակ կարելի է փաստել, որ սրբի կենդանակերպ արտաքինը վաղ շրջանում (արդեն իսկ VI դ.) պատկերագրորեն ձևավորված էր, որի սպացույցն է Մակեդոնիայից գտնված VI–VII դդ. կավե փոքր սրբապատկերը (Սկոպյե քաղաքի թանգարան)՝ Սբ. Քրիստափորի ու Սբ. Գևորգի պատկերներով և, ամենակարևորը, համապատասխան մակագրություններով⁴¹, որոնք բացառում են կենդանակերպ ֆիգուրի այլ մեկնաբանություն: Սրբի կենդանակերպ արտաքինով մեկ այլ օրինակ էլ կա XI դ. բյուզանդական մանրանկարում (Cosolin 239, fol. 122 r, BnF)⁴²: Սբ. Քրիստափորի վաղագույն պատկերների խիստ սակավությունը առավել արժեքավոր է դարձնում նրա պատկերի հայկական օրինակները: Նշենք նաև, որ ժամանակի ընթացքում բյուզանդական արվեստում ի հայտ է գալիս Սբ. Քրիստափորի մարդակերպ (անտրոպոմորֆ) պատկերը: Վերջինս ներկայացվում է որպես Սբ. Զինվոր կամ Սբ. Նահատակ⁴³, սակայն կենդանակերպ պատկերը չի մոռացվում և կրկին անգամ ուշադրության կենտրոնում է հայտնվում ուշ միջնադարում⁴⁴: Ուստի կարելի է փաստել, որ Սբ. Քրիստափորի կենդանակերպ պատկերը արևելաքրիստոնեական աշխարհում լայն տարածում է ունեցել հատկապես վաղ և ուշ միջնադարյան ժամանակաշրջաններում:

Վերադառնալով Օձոնի կոթողին՝ նշենք, որ այստեղ Սբ. Քրիստափորի պատկերը տեղ-տեղ վնասված է, մասնավորապես գավազանի խաչի ու ֆիգուրի գլխի վերին հատվածում, ուր ենթադրաբար կարող էր լինել լուսապսակը⁴⁵:

Օձոնի կոթողի Սբ. Քրիստափորի կերպարում պատկերագրական տեսանկյունից անհասկանալի են երկու մանրամասն: Առաջինը գլխից դեպի ուտերը իջնող տրամատավոր կիսաշրջանակներն են, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են հանդիսանալ կա՛մ հանդերձանքի մաս, կա՛մ, միգուցե, ոճավորված մագեր: Մյուսը վզի հատվածի գուգահեռ հորիզոնական գծերն են (նկ. 8):

⁴¹ Балабанов К., Крстевски Ц. Керимачке иконе из Винице. Београд, 1991.

⁴² Weitzmann K. Greek Mythology in Byzantine Art. Princeton, 1951. Fig. 72.

⁴³ Սբ. Քրիստափորի անտրոպոմորֆ կերպարը որպես զինվոր կամ էլ գեղեցկադեմ երիտասարդ (!) հանդիպում է բյուզանդական մի շարք հայտնի հուշարձաններում. Հոսիոս Լուկասի խճանկարներում (1030–1040-ական թթ.), Յուսուֆ Կոչում (XI դ. առաջին կես), Հին Լադոգայի Սբ. Գևորգի եկեղեցում (XII դ. վերջին քառորդ), սերբական Դեչանի վանքի գլխավոր եկեղեցում (1348–1350 թթ.) և այլն:

⁴⁴ Բացի Աթենքի թանգարանի սրբապատկերից հայտնի են Աթոս լեռան Կարակալու (1717) և Խիլանդար (1740) վանքերի որմնանկարները, Մինայի Սբ. Կատարախինե վանքի սրբապատկերը (1754) և այլն: Շնագլուխ Քրիստափորի պատկերներ կան ուշ շրջանի սլավոնական երկրների որմնանկարներում, հատկապես հաճախակի են Հին Ռուսիայի XVI–XIX դդ. գեղանկարչական հուշարձաններում: Տե՛ս Чернова С. К. Образ Св. Христофора в русской иконописной традиции // Традиции в контексте русской культуры. Вып. 6. ЧГУ. Череповец, 1999; Лунатова С. Н. Святой мученик Христофор Песбелавец: Иконография и почитание // www.pravoslavie.ru 22.05.2007.

⁴⁵ Օձոնի հարավային կոթողի արևելյան երեսի պատկերների ընդհանուր լավ պահպանվածության պարագայում մասնակի վնասվածության հետքերը միջամտության տպավորություն են թողնում, մասնավոր, որ միջամտությունը վերաբերում է սրբությունը խորհրդանշող մանրամասներին՝ խաչգավազանին ու լուսապսակին: Արդյոք Սբ. Քրիստափորի պաշտամունքի տարածմանը Հայաստանում չէ՞ր հաջորդել մոռացության շրջան, երբ արտասովոր կերպարը կվերածվեր խորթ ու անհասկանալի պատկերի: Այս սրբի արտաքինի վերափոխման փորձեր եղել են հենց միջնադարում, օրինակ, Յարոսլավլի Սպասո-Պրեբրաժենսկի տաճարի որմնանկարներում (1563–1564) Սբ. Քրիստափորի կենդանակերպ գլուխը փոխարինվել է մարդակերպ տարբերակով, որի մասին են վկայում նախնական պատկերից մնացած թույլ ուրվագծերը: Թերևս այս տեսանկյունից հասկանալի է դառնում ժամանակի ընթացքում բյուզանդական արվեստում Սբ. Քրիստափորի մարդակերպ պատկերի ձևավորման անհրաժեշտությունը:

Արդյո՞ք դրանք հանդերձանքի մաս են կազմում: Մեր կարծիքով՝ զուգահեռ գծերը համապատասխանում են բյուզանդական գեղանկարչության մեջ կանոնիկ դարձած վզի մոդելվորման սկզբունքին (լավ արտահայտված է հատկապես խճանկար պատկերներում)⁴⁶, որն առկա է նաև մեր կողմից հիշատակված Սբ. Քրիստափորի բյուզանդական սրբապատկերում (նկ. 9): Ուստի այս մանրամասը կարող է հիմք դառնալ ենթադրելու, որ տվյալ պատկերագրական տարբերակը ունի վաղբյուզանդական նախաօրինակ:

Վերոնշյալ վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ Ագարակի և Թալինի երկու կոթողների վրա⁴⁷ առնվազն կան Սբ. Քրիստափորի պատկերագրության նույն տարբերակները, որոնցում սուրբը պատկերված է ձեռքերը վեր պարզած ու առանց լուսապսակի: Հստակ է նաև, որ Քրիստափորը պատկերված է մեկ այլ սրբի (կամ առաքյալի) ֆիգուրից ներքև⁴⁸ (նկ. 2, 5, 6): Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը ենթադրում է⁴⁹, որ նշված երեք կոթողներին պատկերված է Սբ. Քրիստափորի վարքի այն տարբերակը, որի համաձայն նա Քրիստոսին ուներին դրած՝ գետն է անցկացնում⁵⁰: Նման մեկնաբանությունը, սակայն, մեզ թվում է վիճելի: Վերևում տալով Ագարակի ու Թալինի երկու կոթողների նկարագրությունը՝ մենք նշեցինք, որ երկրորդ ֆիգուրը սրբի (կամ առաքյալի) պատկեր է և չի կարող նույնացվել Քրիստոսի հետ: Վաղ միջնադարյան հայկական արվեստում, այդ թվում և քառանիստ կոթողների վրա, Քրիստոսը պատկերված է ուներին իջնող երկար մագերով⁵¹, մինչդեռ վերը նշված օրինակներում մենք տեսնում ենք կարճ սանրվածքով պատկեր: Բացի այդ, նշված պատկերների լուսապսակներին բացակայում է խաչը, որը, որպես կանոն, պարտադիր է Քրիստոսի պատկերագրությանը, հատկապես մեր կողմից նշված վաղ միջնադարյան հուշարձաններում⁵² (Հառիճի կոթողի և Սրենի եկեղեցու արևմտյան մուտքի Քրիստոսի պատկերներ⁵³): Մեր անհամաձայնությունը Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի մեկնաբանմանը պայմանավորված է նաև նրանով, որ Սբ. Քրիստափորի վարքի այն տարբերակը, որտեղ խոսվում է Քրիստոսին գետի վրայով անցկացնելու մասին, ունի արևմտյան ծագում և համաձայն ուսումնասիրությունների ծագել է համեմատաբար ուշ⁵⁴: Ուստի պատահական չէ, որ Քրիստոսին գետի վրայով տեղափոխելու տեսարանը լայն տարածում է ստացել հենց

⁴⁶ Лазарев В. Н. Приемы линейной стилизации в византийской живописи X–XIII вв. и их истоки // Лазарев В. Н. Византийская живопись. М., 1971. С. 147–169.

⁴⁷ Քանի որ Սարալանջի և Կարմրաքարի կոթողները լրիվ չեն պահպանվել, ապա դժվար է ասել, թե շնագլուխ ֆիգուրից վերև ինչ է եղել պատկերված:

⁴⁸ Համաձայն Բ. Առաքելյանի՝ խոզագլուխ Տրդատն ու Գրիգոր Լուսավորիչը: Տե՛ս Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաբանականներ..., էջ 56:

⁴⁹ Тер-Мартirosов Ф. И. Храм в крепости... С. 30.

⁵⁰ Максимов Е. Н. Образ Христофора... С. 81; Lexikon... S. 500.

⁵¹ Акопян З. Раннесредневековая скульптура Гугарка и Каргли. Вопросы художественного стиля и мастерских // Актуальные проблемы теории и истории искусства. Сборник научных статей III. СПб., 2013. С. 123–133; Հակոբյան Զ., Հայկական վաղ միջնադարյան..., էջ 341–350:

⁵² Попова О. С. Образ Христа в византийском искусстве // Попова О. С. Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы. М., 2006. С. 9–66.

⁵³ Գրիգորյան Գ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 205, 220:

⁵⁴ Lexikon... S. 499–500; Нестерова О. Е. Христофор... С. 604.

արևմտաեվրոպական գեղանկարչության մեջ⁵⁵: Տվյալ պուժեի ձևավորումը կապվում է Սբ. Քրիստափորի անվան ոչ ճիշտ թարգմանության հետ: Քրիստափոր անունը հունարենից թարգմանվում է «Քրիստոսին իր (սրտի) մեջ կրող»⁵⁶, բայց հետագայում այս իմաստը պարզեցվում, աղավաղվում ու վերաիմաստավորվում է՝ վերածվելով «Քրիստոսին իր վրա կրող» ու դրանով իսկ խթան հանդիսանալով նրա վարքի արևմտյան տարբերակի ու պատկերագրության ձևավորմանը:

Հարկ է անդրադառնալ նաև վերը նշված երեք կոթողների պատկերների հանդերձանքի ձևերին: Ագարակի և Թալինի երկու կոթողների վրա կենդանագլուխ ֆիգուրը աշխարհիկ հանդերձանքով է (նկ. 2, 5, 6), իսկ մյուս օրինակներում՝ անտիկ (նկ. 1, 3, 7, 8): Ագարակի կոթողի պատկերի հագուստը ոչ երկար կապա է, իսկ Թալինի կոթողների կերպարների հագին երկար թևքերով կապայի՝ ծնկներից ներքև տարբերակն է: Հատկանշական է, որ նման հանդերձանքը, հատկապես երկար թևքերով կապան, նույնանում է Անդրկովկասի VII դ. մի շարք եկեղեցիների ու քառանիստ կոթողների վրա պատկերված և՛ սրբերի, և՛ կոսիտորների հագուստի հետ⁵⁷ (Թալինի, Ագարակի և Օձունի կոթողները, Մրենի ու Ջվարիի եկեղեցիները): Նկատենք, որ Ագարակի ու Թալինի երկու կոթողների պատկերներում Սբ. Քրիստափորը հանդես է գալիս այս տիպի «աշխարհիկ» հանդերձանքով, չունի լուսապսակ: Ճիշտ է, Սբ. Քրիստափորի վարքում ոչինչ չի ասվում նրա հանդերձանքի մասին, բայց հաշվի առնելով, որ բյուզանդական արվեստում սուրբը պատկերվում է կա՛մ պատրիցիական (որը մեծ մաս է կազմում), կա՛մ զինվորական հանդերձանքով, կարելի է եզրակացնել, որ հարուստ հանդերձանքը սրբի պատկերագրության ևս մի կարևոր տարրն է (դա է վկայում նաև Սբ. Քրիստափորի բյուզանդական սրբապատկերը): Իսկ ինչ վերաբերում է լուսապսակին, ապա սրբերը երբեմն, հատկապես վաղ միջնադարում, պատկերվում էին առանց լուսապսակի (Էջմիածնի Մայր տաճարին պատկերված Սբ. Թեկդան ու Պողոս առաքյալը չունեն լուսապսակ, Օձունի հարավային կոթողին պատկերված սրբերի ու նահատակների շարքում պատկերներից մեկը նույնպես չունի լուսապսակ):

Լիովին այլ պատկերագրական լուծում ենք տեսնում Ապարանի խոյակի հորինվածքին, ուր կենդանագլուխ ֆիգուրը մի ձեռքին բռնել է օղակ, մյուսին՝ կարճ գավազան: Միջնադարյան պատկերագրությանը բավականին խորթ այս մանրամասներն են պատճառ դարձել, որ այն ստանա այլ մեկնաբանում և չկապվի Տրդատ թագավորի հետ՝ ինչպես մյուս դեպքերում⁵⁸: Ունանք Ապարանի խոյակը համարել են հեթանոսական և նրա վրա եղած ֆիգուրը կա՛մ Շամաշ աստծու, կա՛մ հեթանոսական քրմի պատկեր⁵⁹:

⁵⁵ Սբ. Քրիստափորին, որը Քրիստոս-մանկանն է տեղափոխում գետի վրայով, պատկերել են արևմտյան այնպիսի հայտնի նկարիչներ, ինչպիսիք են Հերոնիմ Բոսխը, Արբեխտ Դյուրերը, Լուկաս Կրանախը, Գիրլանդայոն, Պենտոպիլոն և ուրիշներ:

⁵⁶ Քրիստափոր անունը կազմված է հունարեն «Χριστο» — Քրիստոս և «φορός» — կրող արմատներից, որոնց իմաստը առավել քան ճշգրիտ արտահայտում է անվան հայերեն տարբերակը՝ *քրիստոսագլաց*: Տե՛ս *Ազգերենի Մ.*, Լիակատար վարք..., էջ 406:

⁵⁷ *Հակոբյան Զ.*, Հայկական վաղ միջնադարյան..., էջ 89–90, ինչպես նաև 12-րդ հղումը:

⁵⁸ *Առաքելյան Բ.*, Հայկական..., էջ 42–43: *Ագարյան Լ.*, Վաղ միջնադարյան..., էջ 23–25:

⁵⁹ *Ագարյան Լ.*, Վաղ միջնադարյան..., էջ 24: *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., էջ 88–93: *Նույնի*, Քառանիստ կոթողների թվագրման խնդիրը և Քասաղի խոյակը, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 236–244:

Օղակն ու գավազանը որպես ինվեստիտուրայի՝ իշխանատվության⁶⁰ տեսարանի կարևոր մանրամասներ հայտնի են հին արևելյան արվեստում, բայց դա դեռ բավարար պայման չէ պատկերը նախաքրիստոնեական համարելու, քանի որ ինվեստիտուրայի տեսարաններ կան և ժամանակագրական առումով շատ մոտ սասանյան հուշարձաններում⁶¹: Օղակով (կամ պսակով) են պատկերվում հրեշտակները կամ Սբ. Հոգին, որ իշխանության այս խորհրդանիշն են հանձնում Քրիստոսին: Հրեշտակները կամ Սբ. Հոգին օղակով պատկերված են մի խումբ քառանիստ կոթողներին, ուր օղակը ուղղվում է Քրիստոսին՝ կա՛մ առանձին կանգնած, կա՛մ Տիրամոր գրկին նստած Մանուկին, կա՛մ Հորդանանում մկրտվող Քրիստոսին (Աստվածահայտնության տեսարան) (Արուճ, Կողբ, Կարմրաքար, Թալին, Օձուն, Բրդաձորի մեծ կոթող)⁶²: Ինչ վերաբերում է գավազանին, ապա Սբ. Քրիստափորի վարքի համաձայն՝ նրա մկրտությանը հետևում են հրաշքեր. ծաղկում է նրա ձեռքի գավազանը (հմմ.՝ Ահարոնի ծաղկած գավազանը, Թուոց, 17), սուրբը սկսում է խոսել իրեն անձանոթ լեզվով (համաձայն վարքի՝ հունարեն)⁶³, որն ուղղակիորեն աղերսներ ունի Հոգեգալստյան իրադարձությունների հետ, երբ առաքյալներին, որ լցվում են Սբ. Հոգով, այլ լեզուներով խոսելու շնորհ (γλωσσολαλία) է տրվում (Գործ., 2, 4–12)⁶⁴: Միզուցե անձանոթ լեզվով խոսելու աստվածային շնորհը կարելի է դիտարկել որպես ոչ քաղաքակիրթ ժողովուրդների նկատմամբ Սբ. Քրիստափորին տրված իշխանության նշան, որով նա հավատի է բերում բարբարոսներին, իսկ սրբի ծաղկած գավազանն էլ խորհրդանշում է նրա հովվապետությունը և Աստծո նախախնամությունը: Ամեն դեպքում Ապարանի խոյակին պատկերված կենդանագլխի պատկերագրությունը լրացուցիչ քննության կարիք ունի:

Հոգեգալստյան տեսարանի պատկերագրությունը առնչություն ունի Սբ. Քրիստափորի կերպարի և նրա իմաստաբանության հետ: Տերունական շարքին պատկանող Հոգեգալստյան տեսարանում առաքյալներից բացի, որոնք գլխավոր գործող անձինք են, ներկա են լինում տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ՝ համաձայն ավետարանական պատմության (Գործ. 2, 1–13): Հետաքրքրական է, որ հենց հայկական ձեռագրերում սկսած XIII դ. Հոգեգալստյան տեսարանում ժողովուրդների ներկայացուցիչների շարքում պատկերվում է շնագլուխ կերպարը, որը ինչպես Սբ. Քրիստափորի դեպքում խորհրդանշում է ոչ քրիստոնյա կամ բարբարոս ցեղի ներկայացուցիչների ու պատկերներն էլ ուղեկցվում են համապատասխան մակագրությամբ՝ «... պարթևք եւ մարք եւ էլեմացիք»⁶⁵: Հատկանշական է նաև, որ քրիստոնեական պատկերագրական

⁶⁰ Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана. М., 1977. С. 178, 180–181.

⁶¹ Ինվեստիտուրայի տեսարաններ հայտնի են Համնուրապի թագավորի ստելայի վրա (մ. թ. ա. XVIII դ.), Նեմրուդ-դաղի ռելիեֆի վրա (մ. թ. ա. I դ.), Շոշի կոթողի վրա (215 թ.), Արտաշիր I-ի Նախշ-ի Ռուստամի և Նախշ-ի Ռաջաբի ժայռաքանդակներին (III դ.):

⁶² Գրիգորյան Գ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 27ա, 115ա, 191գ, 233ա: Ազարյան Լ., Վաղ միջնադարյան..., նկ. 17, 39, 56:

⁶³ Нестерова О. Е. Христофор... С. 604.

⁶⁴ Acta Sanctorum... P. 146.

⁶⁵ Kouymjian D. The Problem of the Zoomorphic Figure in the Iconography of Armenian Pentecost: A Preliminary Report // Atti del Primo Simposio Internazionale de Arte Armena. Bergamo, 1975. Venice, 1978. P. 403–413; *Idem*. Vézelay, the Arabs, and the Armenians // La Méditerranée des Arméniens, XIIe — XVe siècle (C. Mutafian ed.). Paris, 2014. P. 375–388.

ավանդույթում միայն հայկական ու նաև մի քանի սիրիական ձեռագրերում է, որ Տերունական այս տեսարանում առկա է շնագլուխ կերպար, որը կարելի է դիտարկել որպես լոկալ երևույթ և բացատրության կարիք ունի: Միջնադարյան պատկերագրական հորինվածքները, որպես կանոն, ձևավորվում են մեծամասամբ գրավոր ավանդույթների հիման վրա, որոնք ամփոփված են կամ կանոնավոր, կամ պարականոն գրվածքներում: Ինչ վերաբերում է Հոգեգալստյան տեսարանին, ապա ավետարանական տեքստում մենք չունենք հիշատակում շնագլուխ կերպարի մասին, սակայն դրանք կան պարականոն Գործք Առաքելոցում, մասնավորապես Բարդուղիմեոս առաքյալի մասին պատմող «Գործք Անդրեասի և Բարդուղիմեոսի պարթևների քաղաքում» գրվածքում⁶⁶, որտեղ շնագլուխ էակը կապվում է Բարդուղիմեոս առաքյալի հետ ու նաև խոսվում է այն մասին, որ Տերը ուղարկելու է մեկին շնագլուխ կերպարանքով ու շնագլուխների երկրից, որը հավատի կրերի մարդկանց⁶⁷:

Այս պարականոն գրվածքը, ինչպես նաև Բարդուղիմեոս առաքյալի հետ կապված մի քանի այլ պարականոն ստեղծագործություններ պահպանվել են դպտերեն, ասորերեն և եթովպերեն, չնայած, որ բնագիրը, հավանաբար, եղել է հունարեն: Հստակ է նաև այդ պարականոն գրվածքների միջավայրը՝ Բյուզանդական կայսրության արևելյան տարածքները, իսկ ստեղծման ժամանակը՝ IV–VII դդ.: Մենք գտնում ենք, որ «Գործք Անդրեասի և Բարդուղիմեոսի» պարականոն ստեղծագործությունը, միգուցե նաև այս շարքի այլ գրվածքներ, լավ ծանոթ են եղել հայկական միջավայրում, մանավանդ որ վերաբերում են Հայաստանում քրիստոնեությունը տարածած երկու առաքյալներից մեկին՝ Սբ. Բարդուղիմեոսին:

Կարևոր է այն, որ առասպելաբանական բնույթի այդ պարականոն գրվածքում, որ սերում է «Գործք Անդրեաս և Մատթեոս առաքյալների անտրոպոֆագների (մարդակերների) երկրում» ստեղծագործությունից, խոսվում է մարդակերների, շնագլուխների և այլոց մասին: Կարծում ենք նաև, որ վերը նշված պարականոն ստեղծագործությունների միջոցով է որ կեղանագլուխ կերպարը հասկանալի ու ընդունելի է դարձել, ինչպես նաև տեղ գտել հայկական հուշարձանների պատկերագրության մեջ: Եթե վաղ միջնադարում լայն տարածում է գտել Սբ. Քրիստափորի կերպարը, ապա զարգացած միջնադարում շնագլուխ էակը տեղ է գտել Հոգեգալստյան տեսարանում՝ տալով նրան որոշակի ազգային նկարագիր:

Այն, որ Սբ. Քրիստափորի՝ որպես բարբարոսների ցեղի ներկայացուցչի կերպարը խորհրդաբանորեն կապ ունի Հոգեգալստյան տեսարանի շնագլուխ պատկերի հետ, հաստատվում է հայկական մի ձեռագրի մանրանկարի օրինակով, որտեղ Հոգեգալստյան հորինվածքում շնագլուխ պատկերի կողքին նշված է «Սբ. Քրիստափոր» (Gospel 1596, Bodleian library, Oxford)⁶⁸:

Հիմնական եզրակացությունները, որ հանգում ենք այս ուսումնասիրության մեջ, հետևյալն են: Սբ. Քրիստափորը, որը հայտնի է իր շնագլուխ

⁶⁶ Православная энциклопедия. Т. 6. М., 2003. С. 706–711.

⁶⁷ White D. G. Myths of the Dog-Man. Chicago-London, 1991. P. 22–25.

⁶⁸ Kouymjian D. Vézelay... P. 385. *Idem*. Figure in the Iconography of Armenian Pentecost: A Preliminary Report. 1978. P. 403–413.

արտաքինով, պաշտելի սուրբ է եղել վաղ միջնադարյան Հայաստանում և վերջինիս պատկերները տեղ են գտել հայկական քառանիստ կոթողներին: Քառանիստ կոթողների վրա տեղ գտած Սբ. Քրիստափորի պատկերները չեն կապվում Տրդատ Մեծի հետ, քանի որ դա չի հաստատվում պատկերագրական տեսանկյունից: Այս իմաստով կարևոր հստակեցում է հանդիսանում այն, որ կոթողներին պատկերված կենդանակերպ արտաքինը ներկայացնում է շան գլուխ, այլ ոչ թե վարագի՝ որպես Տրդատի բացասական կերպարի դրսևորում, և հաճախ հանդես է գալիս սրբությունն հաստատող ատրիբուտներով: Բացի այդ, մեղսագործ թագավորի կերպարը, համաձայն Ագաթանգեղոսի Դարձի պատմության, ժամանակագրական առումով չի համընկնում կոթողների կանգնեցման շրջանի հետ, այլ հաջորդում է նրան:

Ենելով շնագլուխ կերպարների պատկերման ձևից՝ կարելի է փաստել, որ վաղ միջնադարում Սբ. Քրիստափորը ունեցել է պատկերագրական մի քանի տարբերակ, որոնցից առանձնանում են. ա) սրբի պատկերը նահատակությունը խորհրդանշող խաչավազանով, լուսապսակով ու անտիկ տիպի հանդերձանքով, բ) սրբի պատկերը աղոթողի դիրքով (օրանտա, ինդրարկու), աշխարհիկ բնույթի (իշխանական?) հանդերձանքով ու առանց լուսապսակի:

Հաշվի առնելով կոթողների պատկերաշարում շնագլուխ պատկերի հաճախակիությունը՝ չենք բացառում, որ Սբ. Քրիստափորի կերպարը կարող էր ներկայացված լինել նույն ժամանակաշրջանի որմնակարչության ու մանրանկարչության մեջ, քանի որ արվեստի այդ ճյուղերը, հատկապես որմնանկարչությունը, զարգացման փայլուն շրջան են անցել VII դ., որից, ցավոք, մեզ են հասել միայն առանձին պատառիկներ⁶⁹:

Սկստի ունենալով Սբ. Քրիստափորի պատկերով կոթողների գտնվելու վայրերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանում սրբի պաշտանմունքի տարածման ջատագովները եղել են Կամսարական իշխանները, քանի որ մեզ հասած ինը կոթողից ութը գտնվել են Շիրակի (ներառյալ պատմական Շիրակը) ու Արագածոտնի մարզերի տարածքներից, որոնք համապատասխանում են այդ իշխանական տոհմի տիրույթներին: Այս առումով հատկանշական է, որ հենց այս տարածքում՝ Ներքին Թալինում է գտնվում VII դ. Սբ. Քրիստափոր եկեղեցին⁷⁰: Կարելի է նաև ենթադրել, որ Սբ. Քրիստափորի պատկերով կոթողները նախատեսված են եղել ու կանգնեցվել են համանուն եկեղեցիներին կից, քանի որ Թ. Թորամանյանի նոթերից տեղեկանում ենք, որ հուշարձանների պահպանության նպատակով նա շրջակա այլ եկեղեցիներից Թալինի Կաթողիկեի տարածք է տեղափոխել մի շարք կոթողներ (այդ թվում և շնագլխի պատկերով), որոնք ի սկզբանե չեն վերաբերվել այդ եկեղեցուն⁷¹:

⁶⁹ Որմնանկարների հետքերը, որ պահպանվել են VII դ. եկեղեցիներում, հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ մոտ երեք տասնյակ եկեղեցիներ նկարագրոված եղել են: Իսկ մանրանկարչության բարձր մակարդակի մասին վկայում են Էջմիածնի 989 թ. Ավետարանին կցված հին մանրանկար թերթերը:

⁷⁰ *Եղիազարյան Հ.*, Ներքին Թալին գյուղի ս. Քրիստափոր վանքը, նրա վիմագիր արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», 1971, Ը (օգոստոս), էջ 63: *Գրիգորյան Վ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 20–21:

⁷¹ *Թորամանյան Թ.*, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 252–253:

Հայաստանում Սբ. Քրիստափորի պաշտամունքի տարածման մասին է վկայում նրան նվիրված խաչքարը Նորատուփ գերեզմանոցից⁷² (996 թ., այժմ ՀՊԹ)⁷³:

Այս տեսանկյունից պակաս կարևոր չէ VI և VII դդ. ժամանակահատվածում Քրիստափոր անունով երկու կաթողիկոս ունենալու փաստը⁷⁴: Հետագա դարաշրջաններում այս սուրբը մոռացության է մատնվել և, համապատասխանաբար, մոռացվել է նրա պատկերագրությունը: Կրկին անգամ Սբ. Քրիստափորի պատկերները հայկական հուշարձաններում հայտնվում են ուշ միջնադարյան ձեռագիր մատյաններում երկու հիմնական պատկերագրական տիպերով՝ արևելյան՝ շնագլուխ և արևմտյան⁷⁵ անտրոպոմորֆ, Մանուկ Քրիստոսը ուսին⁷⁶:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում Սբ. Քրիստափորի պաշտամունքի տարածումը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով: Նախ Սբ. Քրիստափորի պատկերագրության հիմքում առկա են հին արևելյան տարրեր⁷⁷: Բացի այդ, այն պայմանավորված էր ինչպես ընդհանուր արևելաքրիստոնեական, այնպես էլ հատկապես սիրիական մշակութային ավանդույթներով, քանի որ սուրբը մկրտվել էր Անտիոքում, քարոզել ու նահատակվել՝ Լիկիայում: Բացի այդ շնագլուխների մասին են հիշատակում Բարդուղիմեոս առաքյալի հետ կապված պարականոն գրվածքները, որոնք պետք է հայտնի լինեին հայկական միջավայրում և նպաստեին նման արտասովոր կերպարի ընկալմանը: Կարծում ենք, որ զարգացած միջնադարում շնագլուխների պատկերման փաստը հայկական Հոգեգալստյան տեսարանում կարելի է բացատրել միայն այդ շարքի պարականոն գրվածքներին ծանոթ լինելու փաստով:

Հայկական վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների Սբ. Քրիստափորի պատկերները արևելաքրիստոնեական արվեստի եզակի ու արժեքավոր նմուշներ են, որոնք մեզ են ներկայացնում սրբի պատկերագրության վաղագույն ու, հիմնականում, չպահպանված տարբերակները: Սբ. Քրիստափորի պատկերների առկայությունը վաղ միջնադարյան հայկական հուշարձաններին հաստատում են հայ արվեստի հարուստ պատկերագրական ավանդույթները՝ հատկապես VII դ. ժամանակահատվածում, ինչպես նաև արևելաքրիստոնեական մշակութային աշխարհի հետ սերտ փոխառնչությունը⁷⁸:

⁷² ԴՀՎ, 4 / կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյանը, Երևան, 1982, էջ 14:

⁷³ Հ. Պետրոսյանը կարծիք է հայտնել այն մասին, որ տվյալ խաչքարի արձանագրության մեջ նշված Սբ. Քրիստափորոսը վերաբերում է ոչ թե համանուն սրբին, այլ ունի վերացական իմաստ և նշանակում է խաչը՝ որպես Քրիստոսին կրող, որի հետ չենք կարող համաձայնվել (տե՛ս *Պետրոսյան Հ. Լ., Խաչքար. Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, 2008, էջ 106): Տվյալ մեկնաբանության մեջ հեղինակը հիմնվել է սրբի վարքաբանության արևմտյան տարբերակի վրա, որը, ինչպես վերը նշվեց, ձևավորվել է համեմատաբար ուշ և արևմտաքրիստոնեական միջավայրում, ուստի այդ ընկալմամբ չէր կարող կապվել X դ. խաչքարի հետ:

⁷⁴ Կաթողիկոսներ Քրիստափոր Ա (539–545) և Քրիստափոր Բ (628–630):

⁷⁵ Ուշմիջնադարյան հայկական արվեստում արևմտյան պատկերագրության ազդեցությունը զգալի տեղ է զբաղեցնում:

⁷⁶ *Գևորգյան Ա.*, «Վարդ պապն» սրբապատկերը հայկական Աւետարանում, Խօսք, h. 2, 1996, էջ 6–7:

⁷⁷ Շնագլուխ պատկերների հիմքում մասնագետները տեսնում են հին եգիպտական պատկերագրության ազդեցությունը, մասնավորապես խոսքը վերաբերում է Անուբիս ատվածությանը: Հավանաբար այդ հիմքի վրա են ձևավորվել դպտական երկու շնագլուխ սրբերի՝ Ախրակսի և Աուգանիի պատկերագրությունը: Տե՛ս *Максимов Е. Н. Образ Христофора...* С. 86–88.

⁷⁸ Շնորհակալություն են հայտնում Գևորգ Ղազարյանին՝ հունարենից կատարած թարգմանությունների համար:

Zaruhi Hakobyan

*YSU, UNESCO Chair of History and
Theory of Armenian Art*

The Animal-headed Images on the four-sided stelae of the Early-Medieval Armenia

On the early medieval four-sided stelae of Armenia there are known more than ten animal –headed images. Traditionally, these images were interpreted as images of the boar-headed king Tiridatest, which gave them a purely local significance. But the iconographic analysis of the images reveals that St. Christopher Cynocephali represented on the Armenian steles. His images presented in different iconographic variants compensate the early Iconographic samples not survived until today. The images of St. Christopher on the early medieval Armenian steles are of great importance in the context of Eastern Christian art.

Заруи Акопян

*ЕГУ, кафедра ЮНЕСКО истории и
теории армянского искусства*

Изображения со звериным ликом на раннесредневековых четырехгранных стелах Армении

На раннесредневековых четырехгранных стелах Армении известны более десяти изображений со звериным ликом. Традиционно подобные образы трактовались как изображения царя Трдата Великого в образе вепря, что придавало им сугубо локальное значение. Однако иконографический анализ данного образа показал, что на армянских стелах представлен Св. Христофор Кинокефал и его изображения, представленные в разных иконографических изводах, восполняют не дошедшие до наших дней ранние иконографические образцы. Изображения Св. Христофора на раннесредневековых армянских стелах имеют большое значение в контексте восточнохристианского искусства.

Նկարների ցանկ

- Նկ. 1 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Թալինից, VII դ.
(լուսանկարը՝ Զ. Հակոբյանի)
- Նկ. 2 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Թալինից, VII դ.
(լուսանկարը՝ Զ. Հակոբյանի)
- Նկ. 3 Սբ. Քրիստափոր (?), քառանիստ կոթող Ապարանից, VII դ., ՀՊԹ
(աղբյուրը՝ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 82)
- Նկ. 4 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Կարմրաքարից, VII դ.
(աղբյուրը՝ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 192)
- Նկ. 5 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Թալինից, VII դ.
(աղբյուրը՝ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 112)
- Նկ. 6 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Ագարակից, VII դ., գծանկար
(աղբյուրը՝ *Առաքելյան Բ.*, Հայկական պատկերաքանդակները 4–7-րդ դարերի, Երևան, 1949, նկ. 31)
- Նկ. 7 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Ուջանից (Վանք Խարաբա),
VII դ., ՀՊԹ (աղբյուրը՝ *Գրիգորյան Գ.*, Հայաստանի վաղ
միջնադարյան..., նկ. 57)
- Նկ. 8 Սբ. Քրիստափոր, քառանիստ կոթող Օձունից, հարավային կոթողի
արևելյան նիստ, VII դ. (լուսանկարը՝ Զ. Հակոբյանի)
- Նկ. 9 Սբ. Քրիստափոր, բյուզանդական սրբապատկեր, 1685 թ., Աթենքի
քրիստոնեական և բյուզանդական արվեստի թանգարան
(աղբյուրը՝ *Μαραβα-Χατζηνικολαου Α. Εικόνες του αγίου Χριστόφορου
του Κυνοκεφάλου, Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à
l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce. III. Athènes 1957.
P. 225-233. Tab. 3.)*

1

2

3

4

5

6

7

8

9